

captured in the XV-XVI centuries Rzeczpospolita and peacefully colonized Polish population, which bore civilizing mission in the Ukrainian land, offered to recreate the independent Poland is not revolutionary and reformist path.

It analyzes the formation process with the representatives of the Krakow and Warsaw historical school of so-called "Ukrainian historical school" in Polish historiography, which has intensified Ukrainian studies research by such famous scientists as ukrainists A. Yablouovsky, F. Ravita-Gavronsky (Poland), A. Martsinkovsky, J. Rolle, E. Rulikovsky, M. Dubetsky (Right-Bank Ukraine) and others.

Characterized by the works of the representatives of the Krakow school of historians on regional history of Ukraine, in particular, the Kiev region, Volyn and Podolia, Y. Bartoshevich, Y. Tal'ko-Grintsevicha, J. Rolle, K. Pulaski, M. Dubetsky et al., Is analyzed on the example of the works of J. Rolle evolution of his views on the history of Ukraine in terms of recognition of the Ukrainian nation and the existence of the right to national liberation struggle.

Key words: *Krakow historical school, the history of Ukraine, regional history research papers, concept.*

Отримано: 09.11.2016

УДК 94(100):93:572.9(075.8)

О. А. Баженов

ДИСКУСИЙНІ ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ СУЧАСНОГО ФІЗИЧНОГО ТИПУ

У статті зазначається, що українська наука в галузі антропогенезу недостатньо займається проблемами походження людини як на території України, так і в світі, хоча в другій половині XX – на початку XXI ст. зроблено чимало нових відкриттів і накопичено багато нового речового матеріалу у цій сфері, який потребує нинішнього осмислення та узагальнення, на що спрямована ця публікація.

Розглядаються дискусії щодо визначення появи безпосереднього предка Гомо сапієнс (людини розумної), проблеми участі європейських архантропів (гейдельберзьких людей та неандертальців) у формуванні сучасної людини. Аналізуються нові підходи в науці антропогенезу під кутом критики теорій моно- і поліцентризму, дицентризму в людській еволюції, у походженні і становленні людських рас та розселення людства по світу. В цьому контексті характеризуються теорії та погляди відомих антропологів В. Алексеева, Я. Рогінського, О. Зубова, П. Ендрюса, А. Уілсона, Л. Шотта та ін.

Зазначається, усталені у XIX – першій половині XX ст. знання і погляди на антропогенез взагалі, в тому числі на походження людини розумної руйнуються або спростовуються в результаті нових відкриттів та знахідок, які, зокрема, підтверджують тезу, що колискою формування сучасної людини є тільки Африканський континент.

Ключові слова: *антропогенез, Гомо сапієнс, моноцентризм, поліцентризм, раса, теорія.*

3-поміж багатьох проблем, котрі стоять перед сучасною українською історичною наукою, найменш дослідженими залиша-

ються питання походження людини і людського суспільства. Суть полягає в тому, що дана тема поки що не стала предметом спеціального наукового дослідження серед вітчизняних дослідників старої і нової формації. Між тим, останнім часом світовим науковим співтовариством серйозні були здійснені відкриття у цій сфері. Це, в свою чергу, актуалізує їх осмислення в українській історіографії.

Проблема походження людини сучасного фізичного типу активно розглядалася в працях науковців кінця XIX – початку XXI ст. Можна без перебільшення наголосити, що для цієї проблематики знаковими справді є дослідження Ч. Дарвіна [4], Ф. Вейденрейха [11], Я. Рогінського [9], В. Алексеева [1], О. Зубова [7], С. Дробишевського [5] та інших.

Поява людини сучасного фізичного типу є однією із найскладніших у сучасній історії та антропології. Справа в тому, що процес сапієнтації, під яким ми розуміємо формування фізіологічних ознак, що притаманні виключно людині сучасного фізичного типу, протікав досить повільно і займав досить великий хронологічний інтервал, який сягав від 450-250 до 40-30 тис. років тому. Насамперед, зазначимо, що нижня межа в 40-30 тис. років вказує не на появу, а на існування людини сучасного фізичного типу з її «готовими», тобто вже сформованими расами та розселенням по всій території Старого світу. Тому дискусії, які тривають у середовищі науковців, як правило стосуються проблеми появи прямого предка людини та часу і місця появи «істинного» неоантропа. В контексті наведеного на сьогодні існує декілька точок зору про те, кого ж потрібно вважати сучасною людиною і в якому історичному періоді слід шукати праатьківщину.

По-перше, нині доволі жваво обговорюється проблема участі європейських архантропів у формуванні сучасної людини. Наприклад, дослідники висловлюють припущення про виокремлення двох еволюційних ліній – «пресапівсів», з якими, як правило, пов'язують гейдельберзьких людей і «пренеандертальців», кісткові рештки яких походять зі стоянок Араго, Вертешселеш, Петралона [6]. Якщо фізіологічні особливості, котрі притаманні тій чи іншій вищенаведеної лінії розвитку вже простежуються на кісткових рештках викопних людей у часі 450-250 тис. тому, то сформовані морфологічні особливості, які притаманні людині сучасного фізично типу вже датуються часом в 100 тис. років. Також, відкритою залишається «неандертальська проблема», за якою, останніх розглядають як окремих, бічний від неоантропів вид або ж лише як расу сучасної людини.

По-друге, в авторів початку XX ст. питання про появу людини ототожнювалося з питанням про час виникнення рас. Згодом, з новими знахідками та датуванням, хронологічний момент появи «першої сучасної людини» постійно відсовувався в глиб, тоді як момент розділення людства на раси залишалося на своєму колишньому місці. І, нарешті, це призвело до того, що походження людини і поява сучасних рас перетворилися на дві самостійні проблеми, які розглядаються зазвичай окремо.

Що стосується ймовірної прабатьківщини сучасних людей або ж центрів сапієнтації, в ході якої відбулося помітне збільшення об'єму мозку, зменшення розмірів обличчя, появи підборідного виступу та ін., то на сьогодні існує дві основні гіпотези – моно- і поліцентризму.

В свою чергу, як моно-, так і поліцентризм, розглядалися у вузькому або широкому вигляді. Так, у вітчизняній літературі походження людини трактувалося через призму «широкого моноцентризму» (Я. Рогінський), згідно якого сучасні люди походили з одного, хоча і достатньо великого регіону, який охоплював територію Середземномор'я (Східну Африку, Передню Азію, Південну та Південно-Східну Європу) [9].

Інший варіант моноцентризму, який отримав найбільше поширення в сучасній закордонній антропології, пов'язаний із теорією африканської (афро-європейської) прабатьківщини. В її основі лежить твердження про те, що неоантропи походили з Африки, звідки «протокроманьйонці» мігрували в Європу безпосередньо або через Передню Азію (П. Ендрюс, Т. Брейсер, А. Шотт) [2, с.118-121].

На думку А. Шотта, предок, який започаткував дві еволюційні лінії – *Homo sapiens sapiens* та *Homo sapiens Neanderthalensis* потрапив до Європи з Північної Африки і характеризувався мозаїчним переплетенням архаїчних і прогресивних рис. При цьому формування класичних неандертальців як виду було пов'язано з впливом на них ізоляції та генного дрейфу.

У відповідності зі схемою П. Ендрюса, тільки «західні» (африканські) еректуси були предками сучасної людини. В ході міграційних хвиль виникають європейські неандертальці (перша хвиля) і палеоантропи типу Схул-Кафзех та сучасна людина (друга хвиля). З точки зору африканської гіпотези цим можна пояснити високий зріст та «тропічні» пропорції деяких мустьєрських сапієнсів Передньої Азії та Південно-Східної Європи.

В якості аргументів моноцентризму використовуються біомолекулярні дані. Так, на підставі аналізу мітохондріальної ДНК у представників різних сучасних рас А. Уїлсон обґрунтував гіпотезу про різке зменшення чисельності гомінідів у верхньому плейстоцені та виникнення сучасної людини біля 200 тис. років тому в Африці південніше Сахари. Звідти, близько 100 тис. років розпочалося розселення неоантропів по території Старого світу з подальшою ізоляцією та генним дрейфом [10, р.611].

Оскільки гени мітохондріальної ДНК передаються лише по жіночій лінії то мова йшла про походження сучасної людини від однієї африканської прародительської популяції, навіть можливо від однієї жінки, що проживала у Східній Африці (гіпотеза «африканської Єви»). На користь цієї тези свідчить і те, що дані сучасної популяційної генетики показують високу генетичну диференціацію африканських популяцій, а отже, і тривалий час їх становлення [3, с.235-236].

Відтак, передбачається, що вся сучасна генетична різноманітність людства бере свій початок в східно-африканському генетич-

ному пулі. Окрім того, згідно сучасних уявлень останнім представником на шляху до неоантропа став *Homo sapiens Idaltu* (ідалту в перекладі з ефіопської – старший), відкритий у 1997 р. на території Ефіопії в пустелі Афар експедицією під керівництвом Т. Уайта та Б. Асфаба. Незважаючи на те, що у їх морфології простежується багато архаїчних рис, науковці вважають прямим предком або ж найдавнішим представником людей сучасного фізичного типу, що доводить тезу про африканську прабатьківщину неоантропа.

Також вказується, що найбільш ранні достовірні знахідки примітивної сучасної людини в Африці відповідають часу 195-154 тис. років тому, в Передній Азії – 115-92 тис. років і ще пізнішому часу – в Європі. На основі археологічних матеріалів, що походять з Африки, Близького Сходу та Європи, констатується розрив поступовості в розвитку матеріальної культури, який завершується біля 40 тис. років тому. Саме в цей час у Європі з'являється сучасна людина, яка витісняє неандертальців та поширюється нова пізньопалеолітична культура – оріньяк, котра на протязі 5-7 тис. років замінює собою усі архаїчні мустьєрські пам'ятки.

Таким чином, походження сучасної людини з однієї території – Африки могло зумовити магістральну лінію еволюції. Однак у своєму ортодоксальному варіанті афро-європейська гіпотеза виключає «протосапієнсів» при подальшому розселенні та їх генетичні контакти з неандертальцями та нащадками еректусів у Південно-Східній та Східній Азії, тобто заперечує участь місцевих гомінідів у подальшому формуванні рас. Очевидно, що такий «чистий» моноцентризм є неправильним, оскільки подібні генетичні змішування є достовірно підтвердженим фактом.

Засновником гіпотези поліцентризму слід вважати американського антрополога Ф. Вейденрейха, який визначив чотири осередки (центри) формування людини сучасного фізичного типу: Південно-Східну Азію, Південну Африку, Східну Азію та Передню Азію. В подальшому його гіпотеза була розвинута антропологом К. Куном, який, на відміну від Ф. Вейденрейха, виділив п'ять осередків сапієнтації, кожен з яких був заселений власним типом архантропів, котрі з часом трансформувалися у сучасних людей. При цьому сам родовід сучасних людей автор веде не від палеоантропів, а саме з архантропів [8].

Одна із найбільш розроблених схем поліцентризму належить угорському антропологу А. Тома. Він виокремлює три основних осередки сапієнтації: західний (європеїдно-негроїдний), східний (монголоїдний) та південно-східний (веддо-австрало-айноїдний). Що стосується формування західного осередку, то А. Тома виділяє декілька міграційних хвиль з Африки до Європи, які стали можливими внаслідок обміління Середземного моря під час льодовикового періоду. Найдавніша хвиля була представлена популяціями типу Сванскомб-Фонтешевад з примітивною культурою відщепів; друга – типу Штейнгейм з пізньоашельськими рубилами і, нарешті, третя – найпізніша – з населенням типу Неандерталь та культурою мустьє.

У міжльодовикові періоди нащадки цих переселенців залишалися в ізоляції, причому кожна наступна хвиля відтісняла попередню на північ і схід. Це призвело до дивергенції (розходження ознак і характеристик у першопочатково близьких груп організмів у ході еволюції), наслідком якої стало витіснення неандертальцями потомків популяції «пресап'єнсів» (Сванскомб-Фонтешевад), котрі стали родоначальниками гетерогенної групи західних неантропів, які локалізуються на теренах Південно-Східної Європи. В подальшому ці популяції сап'єнсів рухалися на південний схід і захід – в Передню Азію та Європу, де вони остаточно витіснили неандертальців й зайняли їхнє місце.

У Передній Азії ці неантропи змішувалися з місцевими палеоантропами – неандертальцями, що призвело до виникнення популяції типу Схул. В цьому початковому західному осередку виникали протоевропеїди та протонегроїди. Що стосується протомонголоїдів, то вони, згідно обґрунтування А. Тома, походили із західносибірського центру, звідки мігрували в Центральну Азію, де стали родоначальниками монголоїдної раси. Згодом, з регіону Центральної Азії «протомонголоїди» стали мігрувати на південний схід, де самостійно розвивалася веддо-австрало-айноїдна гілка неантропів.

Незалежне формування сап'єнсів у декількох (3-4) центрах пояснюється кібернетичним механізмом зворотного зв'язку між розвитком мозку та культурою. Характерною особливістю схеми А. Тома (на відміну від поліцентризму Ф. Вейденрейха) є те, що еволюція відбувалася в межах одного виду *Homo sapiens*, до якого було віднесено не тільки неантропів і палеоантропів, але й архантропів («теорія внутрішньовидової радіації»).

До традиційних поліцентричних схем, що передбачає походження сучасних великих рас від місцевих палеоантропів, відноситься і гіпотеза Ф. Сміта. Він виділяє п'ять центрів сап'єнтації з незалежним виникненням сучасної людини від місцевих неандертальців у Північній Африці і південніше Сахари, Західній Азії, Східній Азії та Європі.

В сучасній зарубіжній науці теорія поліцентризму переросла в мультирегіональну гіпотезу. Її прибічники намагаються підкреслити два основних моменти: спадковість біологічних ознак від архантропів до сучасної людини в Африці, Європі, Південно-Східній Азії та Австралії, з одного боку, та нерівнозначність термінів «поліцентризм» і «полігенізм», з іншого. На думку сучасних поліцентристів, єдність людського виду завжди підтримувалася шляхом численних міграцій – генних і культурних потоків між регіонами. Так зберігалася єдність і різноманітність людства.

Також існує думка про походження сап'єна від «східного» (азійського) стовбура архантропів. При цьому мова йде або ж про пряму міграцію з Азії, або ж про «обхідний» шлях – з Африки через Азію в Європу. Зазначимо, що дана концепція обґрунтовується переважно краніологічними матеріалами.

Ще одним варіантом поліцентризму є дицентризм. Найбільш стрункий варіант дицентризму був розроблений російським ан-

тропологом О. Зубовим. Проаналізувавши світовий розподіл одонтологічних ознак, дослідник прийшов до висновку про те, що людство на стадії архантропів розділилося на два головні расових стовбури – східний (монголоїди та австралоїди) і західний (європеоїди та негроїди). Особливість такого підходу полягає в тому, що ознаки зубів мають високу генетичну детермінацію і не залежать від умов навколишнього природного середовища та не підлягають прямій дії фактору природного відбору. Вони виникають достатньо випадково і, таким чином, можуть слугувати добрим індикатором давності групи і ступеня її ізольованості від інших популяцій. За цими ознаками О. Зубов виділив два осередки сапієнтації, які виявилися ізольованими в глибокій давності. У подальшому тропічні популяції обох стовблів внаслідок однакових умов набули значну фізіономічну схожість і сьогодні виділяються в єдину екваторіальну расу [7, с.70-72].

В. Алексеев припустив дещо інший варіант розвитку подій: пізню міграцію частини екваторіалів західного стовбура на схід, внаслідок чого утворилася австралоїдна раса. Отже, два центри походження людини сучасного фізичного типу за В. Алексеевим зберігаються, проте екваторіальна раса утворюється із одного центру – західного. Окрім того, як О. Зубов, так і В. Алексеев у проблемі часу і місця виникнення людини сучасного фізичного типу визнають потужну роль соціогенезу на пізніх етапах людської еволюції, як чинника, що сприяв сапієнтації предків людини [1, с.304].

Таким чином, аргументи моноцентристів і поліцентристів є чисельними і підтверджуються фактичним матеріалом. Проте вони ніяк не можуть переважити один одного, і тому доки не можна твердо відповісти на питання, де ж виникла сучасна людина? Усі концепції на сьогодні є цілком переконливими і рівнозначними. А отже, згідно палеонтологічним даним лінія предків, що вела до людини, відокремилася від лінії сучасних людиноподібних мавп біля 8-4 млн. років тому. Існує величезна кількість знахідок викопних приматів, які вибудовуються в послідовний еволюційний ряд форм – від мавпи до людини і тому відповідь на питання, коли і де виникла людина, залежить від того, кого ми рахуємо людиною, а кого – ні. І чим більше ми даємо відповідей на попередні питання, тим більше постає невирішених проблем перед нами.

Список використаних джерел та літератури:

1. Дарвин Ч. Происхождение человека и половой отбор. Выражение эмоций у человека и животных / Ч. Дарвин. – М. : Изд.-во Академии Наук СССР, 1953. – 1040 с.
2. Weidenreich F. Rasse und Körperbau / F. Weidenreich. – Berlin : Springer, 1927. – 187 s.
3. Рогинский Я.Я. Теории моноцентризма и полицентризма в проблеме происхождения современного человека и его рас / Я.Я. Рогинский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1949. – 155 с.
4. Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М. : Изд-во политической литературы, 1984. – 462 с.

5. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода Номо / А.А. Зубов. – СПб. : Алетейя, 2011. – 224 с.
6. Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Часть VI. Неоантропы верхнего палеолита (Африка, Ближний Восток, Азия) / С.В. Дробышевский. – М. : Изд.-во АКИ, 2010, – 392 с.
7. Дробышевский С.В. Предшественники. Предки? Часть III: Архантропы. Часть IV: Гоминиды, переходные от архантропов к палеантропам / С.В. Дробышевский. – М. : Едиториад УРСС, 2004 – 344 с.
8. Рогинский Я.Я. Теории моноцентризма и полицентризма в проблеме происхождения современного человека и его рас / Я.Я. Рогинский. – М. : Изд.-во Моск. ун-та, 1949. – 155 с.
9. Вишняцкий Л.Б. Человек в лабиринте эволюции / Л.Б. Вишняцкий. – М. : Изд.-во „Весь мир“, 2004. – С.118-121.
10. Tishkoff S.A. Genetic analysis of African populations: human evolution and complex disease / S.A. Tishkoff, S.M. Williams // Nature Reviews Genetics. – 2002. – № 3(8). – P.611.
11. Вишняцкий Л.Б. Неандертальцы: история несостоявшегося человечества / Л.Б. Вишняцкий. – СПб. : Нестор-История, 2010. – С.235-236.
12. Кун К.С. Расы Европы / К.С. Кун ; перевод с англ. М.Ю. Диунова. – М. : АСТ Астрель. – 720 с.
13. Зубов А.А. Становление и первоначальное расселение рода Номо / А.А. Зубов. – СПб. : Алетейя, 2011. – С.70-72.
14. Алексеев В.П. Становление человечества / В.П. Алексеев. – М. : Изд-во политической литературы, 1984. – С.304.

А. Л. Баженов

Дискуссионные проблемы происхождения человека современного физического типа

В статье отмечается, что украинская наука в области антропогенеза недостаточно занимается проблемами происхождения человека как на территории Украины, так и в мире, хотя во второй половине XX – начале XXI века сделано немало новых открытий и накоплено много нового вещевого материала в этой сфере, который требует нынешнего осмысления и обобщения, на что направлена эта публикация.

Рассматриваются дискуссии по определению появления непосредственного предка Homo sapiens (человека разумного), проблемы участия европейских архантропов (гейдельбергских людей и неандертальцев) в формировании современного человека. Анализируются новые подходы в науке антропогенеза под углом критики теорий моно- и полицентризма, децентризма в человеческой эволюции, в происхождении и становлении человеческих рас и расселения человечества по миру. В этом контексте характеризуются теории и взгляды известных антропологов В. Алексеева, Я. Рогинского, А. Зубова, П. Эндрюса, А. Уилсона, Л. Шотта и других.

Отмечается, что принятые в XIX – первой половине XX в. знания и взгляды на антропогенез вообще, в том числе на происхождение человека разумного, разрушаются или опровергаются в результате новых открытий и находок, которые, и, в частности, подтверждают тезис, что колыбелью формирования современного человека может быть только Африканский континент.

Ключевые слова: антропогенез, Homo sapiens, моноцентризм, полицентризм, раса, теория.

Discussion of the origin of modern human physical type

The article notes that the Ukrainian science in the field of anthropogenesis enough deals with problems of human origin both in Ukraine and in the world, although in the second half of XX – beginning of XXI century made a lot of new discoveries, and accumulated a lot of clothing material in this area, which requires a current of reflection and generalization, to which this publication aims

We consider the discussion on the definition of the appearance of a direct ancestor of Homo sapiens (wise man), problems of participation of the European archanthropines (Heidelberg humans and Neanderthals) in the formation of modern man. Analyzes new approaches in science anthropogenesis angle criticism theories mono- and polycentric, decen- tres in human evolution, the origin and development of human races and settling the world of humanity. In this context, characterized by the theories and views of famous anthropologists V. Alekseev, Y. Roginskii, A. Zubov, P. Andrews, A. Wilson, L. Schott and others.

It is noted that adopted in XIX – the first half of the XX century know- ledge and views on anthropogenesis in general, including the origin of Homo sapiens, are destroyed or disproved as a result of new discoveries and findings which, in particular, confirm the thesis that the cradle of the formation of the modern man can only be the African continent.

Key words: anthropogenesis, Homo sapiens, monocentres, po- lycentric, race theory.

Отримано: 25.11.2016

УДК 930.1:94(477.4)1795/1858:323.1

А. Л. Богуцька

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ТА ЕТНОДЕМОГРАФІЧНИЙ РОЗВИТОК ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ПРОТЯГОМ 1795-1858 рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ПРОБЛЕМИ

У статті здійснена спроба провести короткий аналіз серед наявної джерельної бази та охарактеризувати внесок істориків і краєзнавців у вивчення проблеми етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережної України наприкінці XVIII – в першій половині XIX століття. Проаналізовано три основні етапи історії вивчення етнонаціонального та етнодемографічного розвитку Правобережжя на які звертали увагу дослідники, вивчаючи дану проблематику. Адже крок за кроком нагромаджувався фактичний науковий матеріал і росло теоретичне розуміння того, як в умовах Російської імперії зростала чисельність населення Правобережної України, які чинники на збільшення кількості мешканців впливали, які були тенденції та особливості етнонаціональних та етнодемографічних змін. Звернена увага на окрему групу праць сучасних істориків, до якої відноситься навчальна література, що має концептуальне, методологічне значення. Для успішного розв'язання поставлених завдань і досягнення сформульованої мети було опрацьовано значне коло історичних джерел, зокрема, джерельну базу роботи складає комплекс різноманітних